



Na Západ hled'!

**Proměna zahraničního směřování
československé armády
v letech 1989–1992**

Petr Janoušek

VYŠEHRAĐ

Na Západ hled'!

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.ivysehrad.cz
www.albatrosmedia.cz



Petr Janoušek
Na Západ hled'! – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2025

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.


ALBATROS MEDIA

Petr Janoušek

Na Západ hledí!

Proměna zahraničního směřování
československé armády
v letech 1989–1992



Po sametové revoluci se Československo otevřelo světu. Dříve do sebe uzavřená země začala vysílat vojáky do mírových operací OSN. Na snímku jsou příslušníci mise UNPROFOR na Balkáně před základnou Borje, kde se nacházelo velitelství československého praporu. Před nastoupenými příslušníky jednotky je pověřený náčelník Správy zahraničních vztahů Generálního štábu generálmajor Jiří Diviš, který do mise přijel na inspekci. Foto: VHÚ

Petr Janoušek

Na Západ hled'

**Proměna zahraničního směřování
československé armády
v letech 1989–1992**

VYŠEHRAĐ



Chcete, aby příběh této skvělé knihy pokračoval i potom, co ji dočtete? Tak ji pusťte dál do světa! Vše potřebné se dozvíte na **www.restorio.cz**.

Albatros Media podporuje udržitelný rozvoj, který vrací použitým věcem smysl. On-line antikvariát Restorio vaše knihy odkoupí a zaplatí vám ihned – nečekáte, až se prodají. Získané peníze si můžete nechat, nebo si vyberete charitu, kterou jimi podpoříte. V tom případě navýší Restorio částku o 20 %.



VOJENSKÝ
HISTORICKÝ
ÚSTAV PRAHA

Recenzovali:

PhDr. Matěj Bílý, Ph.D.

PhDr. Prokop Tomek, Ph.D.

© PhDr. Petr Janoušek, Ph.D., 2025

ISBN tištěné verze 978-80-267-3187-0

ISBN e-knihy 978-80-267-3190-0 (1. zveřejnění, 2025) (ePDF)

ISBN e-knihy 978-80-267-3193-1 (1. zveřejnění, 2025) (epub)

ISBN e-knihy 978-80-267-3194-8 (1. zveřejnění, 2025) (mobi)

OBSAH

Dosavadní výzkum bezpečnostní transformace	23
Prolog	29
Armáda a totalitní ideologie	31
Kontrola zbrojení a odzbrojení za studené války	35
S Gorbačovem proti „imperialistům“	47
Strach Varšavské smlouvy	53
Československo a jeho nepřátelé	71
První dějství: cesta k listopadu 1989	81
Ustavení Správy zahraničních vztahů GŠ	83
Intermezzo I: jeden vojenský osud	90
Rok 1968 a jeho následky	98
ČSSR ve spirále (od)zbrojení	106
Jakešova iniciativa	107
Vídeňská jednání o konvenčních zbraních	111
Jaderné zbraně na československém území	115
Návrhy na bezjaderné zóny	119
Chemické, bakteriologické (biologické) a toxinové zbraně	122
Výměna pozorovatelů (inspekci)	127
NATO jako protivník	138
Severoatlantické shromáždění jako most	147

Vojenské (ne)vztahy se západními státy	152
Rakousko a další neutrální země	153
Spolková republika Německo.	162
Francie, USA, Velká Británie a další země NATO	167
ČSSR a mírové mise OSN	174
Nový úkol pro ČSLA	175
Angola / UNAVEM I	184
Namibie/UNTAG	189
 Druhé dějství: sametová revoluce	195
Armáda a revoluce.	196
Správa zahraničních vztahů GŠ v hibernaci	200
 Třetí dějství: až do konce společného státu	209
Armáda a proměny kolektivní identifikace	210
Intermezzo II: dva experti.	214
Vrchní velitel Havel	219
Personální změny	221
Odsun sovětských vojsk	227
Vojenská doktrína ČSFR	230
Rozmach nacionalismu.	233
Správa zahraničních vztahů GŠ v nové době	237
Odzbrojení po konci studené války	242
ČSFR a nová bezpečná Evropa	247
Evropská bezpečnostní komise.	249
Smlouva o konvenčních silách	252
Vídeňský dokument a nová éra	258
Smlouva o otevřeném nebi.	262
Jaderné zbraně	265
Výměna pozorovatelů (inspekci)	267

NATO jako...	269
První politické kontakty	272
Okolnosti konce Varšavské smlouvy	278
Snahy překonat západní despekt.	282
Od štábních rozhovorů ke konci Československa	285
Bezpečnostní vztahy se západními státy.	292
USA	297
Spolková republika Německo.	307
Francie	321
Velká Británie.	330
Další země NATO.	339
Rakousko	342
Chemici ve válce v Zálivu	346
Politická předehra a vojenské přípravy.	348
Těsně před válkou	358
Letecké a pozemní boje	364
Po návratu domů.	373
ČSFR a mise OSN.	377
Angola / UNAVEM I, II, Irák/UNGCI a další.	379
Klíčová mise UNPROFOR	386
Diplomatická reakce.	389
Obrysy mírové operace.	395
Přípravy ČSA	399
Začátek v misi	403
Plnění úkolů	423
Mise a rozdělení Československa.	435
Záchrana Francouzů	439
Intermezzo III: na odpočinku	444
Epilog	447
Seznam pramenů a literatury	452
Jmenný Rejstřík	465
Obrazová příloha	470

S cigaretou v ruce stojí uprostřed hloučku mladých mužů, kteří se teprve nedávno vrátili z války v Zálivu. Na tváři mu hraje trochu nesmělý úsměv, přesto se jim československý prezident a vrchní velitel armády Václav Havel trpělivě propiskou podepisuje na blůzu, jež je součástí letního stejnokroje vzor 85. Divák si při pohledu na záběry armádního dokumentárního filmu s názvem Doopravdy také všimne, že se vojáci usmívají. Nechybí mezi nimi ani nadporučík Josef Liška se svým výrazným knírem. I on si vyslouží prezidentův podpis. K tomu navíc někdejší disident často připojuje i své typické srdíčko.¹

Není to tak dlouho, co by pro Václava Havla, světoznámého dramatika, byla taková scéna vskutku absurdní (či paradoxní). Teď, v polovině května 1991, se však nachází uvnitř středočeského zámku Komorní Hrádek, kde před chvílí provedl spolu s ministrem obrany a přítelem z předrevoluční doby Lubošem Dobrovským přehlídku československých vojáků po jejich návratu domů. Vřelost a bezprostřednost přijetí ze strany mužů v uniformách, včetně velitelů s dlouhou předrevoluční minulostí, zaskočily možná i jeho. Vojenské prostředí totiž Havlovi rozhodně nebylo vlastní.²

Dobrovský euforickou náladu po návratu československých vojáků z vítězné války proti Iráku v čele s prezidentem Saddámem Husajnem nezažil poprvé. O nemnoho dní dříve je totiž vítal na Ruzyňském letišti, kde po letu ze saúdskoarabského Rijádu přistáli. Po dokončení vojenských formalit byl v příletové hale svědkem, jak se vojáci radují ze shledání se svými blízkými. Z filmového záznamu lze opět rozeznat euforickou

¹ *Doopravdy* [film]. Režie SCHIEBL, Marian. Československo, Československý armádní film 1991.

² Nejvíce osobní životopis Václava Havla dosud napsal Michael Žantovský. Srov. ŽANTOVSKÝ, Michael. *Havel*. Praha: Argo, 2014.

náladu. Úsměv střídá úsměv, nechybí ani polibky či slzy štěstí. Na letišti na vojáky „dohlíží“ nejen ministr, ale i jejich nadřízení ze Správy zahraničních vztahů Generálního štábu generálové Jiří Jindra a Jiří Diviš. V jeden euforický moment se tak potkávají lidé (vojáci) s různými zkušenostmi z minulosti, jiným aktuálním viděním světa a s odlišnou budoucností.

Jen o rok a půl roku dříve v době totality v čele s Komunistickou stranou Československa (KSČ) by bylo nepředstavitelné, aby se nejvyšší velitel s vojáky setkal v takto uvolněné, bezprostřední a nearanžované atmosféře. A teď byl dokonce hlavní hvězdou setkání bytostný demokrat a humanista, jehož vidění světa a hodnotové ukotvení se diametrálně odlišovalo od československé armádní reality přelomu 80. a 90. let 20. století.

V čase před sametovou revolucí gradoval uvnitř normalizačního komunistického režimu v Československu stav určité ideologické vyprázdněnosti, přesto jeho základní opory, včetně armády, setrvaly v ustálených schématech fungování. Symbolem tohoto odosobněného a nelidsky byrokratického přístupu se stal dlouholetý velitel Západního vojenského okruhu generálplukovník František Veselý – přezdívaný „Franta Vápno“ a vojna pod jeho velením „veselovština“. Tento druh vojny vnímal vojáka jen jako určitou odosobněnou jednotku – nádobu, kterou může režim podle své potřeby plnit ideologií –, s jejímž fyzickým potenciálem (v krajním případě i s životy vojáků) může volně nakládat.

Havlova bezprostřednost vůči vojákům vlastně byla takovou malou revolucí a setkání v Komorním Hrádku velmi dobře ilustruje proměnu, kterou v období let 1989 až 1992 prošla československá armáda. Probíhající změny, třeba zrušení ideologického aparátu v podobě Hlavní politické správy Československé lidové armády (ČSLA), byly podtrženy tím, že z názvu bylo odstraněno režimu poplatné slovo „lidová“. Zbyla tak pouze Československá armáda (ČSA). Šlo však o proměnu hlubokou, která se dotkla i toho, jak armáda vystupovala navenek – ať už jde o její zapojení do mezinárodního dění, či spolupráci se západními státy.

Tato kniha se komplexně zabývá armádními vztahy, před revolucí spíše jen kontakty, se Západem v letech 1989 až 1992. Co ale vlastně znamená sousloví směřovat na Západ? Pro prezidenta Václava Havla

nešlo o pouhé otevření hranic, ale i o hodnotové přibližování a dějinný návrat, včetně obhajoby lidských práv. Vojáci se zase museli naučit, jaké to je, sloužit ve vojsku demokratického státu. Před událostmi konce roku 1989 Československo opatrně navazovalo kontakty se Západem, skutečná změna ale mohla přijít až po revoluci. Tehdy také pomyslný příkaz politického vedení země „Na Západ hled!“ získal pravý smysl.

Hybateli dění však vojáci v období let 1989 až 1992 nebyli, proto je také název knihy ve formě rozkazu. Hlavním tvůrcem nové bezpečnostní politiky (nikoliv však jediným) se stal prezident Havel, zatímco armáda zůstávala pasivní. Byla na to ostatně zvyklá, neboť před revolucí se orientovala podle linie Moskvy, strany a státu, potom už podle prezidenta Havla. Směřování na Západ (či v dobovém kontextu přesněji „Návrat do Evropy“) mnozí vojáci autenticky neprožívali a celému procesu spíše přihlíželi.

Při zpracování látky bylo nutné spojit několik rovin: geopolitickou, osobní (tedy to, jak proměnu prožívali její aktéři), s ní spojenou institucionální a částečně též teoreticko-ideovou.

Sovětský svaz se zrodil jako stát (a následně velmoc), který v sobě měl zakódovanou nedůvěru vůči okolnímu světu. Ve své sféře vlivu, jak se utvořila po druhé světové válce, často jednal z pozice síly. Tento jeho postoj zároveň v sobě obsahoval strach z toho, že si satelitní státy zvolí vlastní cestu. V různých obdobích se míra sovětského tlaku lišila. Několikrát Moskva neváhala přikročit k nemilosrdnému vojenskému potlačení nezávislého politického směřování v podmaněných státech.

Celý východní blok měl v období studené války v sobě v různých podobách a intenzitě dlouhodobě zapsán ještě jiný druh strachu: obavu ze Západu. Podle historika Vojtěcha Mastného to pramenilo z dynamiky západních společností, síly jejich ekonomického systému nebo jejich technologické převahy. Marxisticko-leninská doktrína pak poskytla rámec pro konceptualizaci této hrozby a ospravedlnění vojenské odpovědi.³ Propaganda, kterou totalitní režim používal, tak měla svůj ofenzivní i defenzivní prvek. Byla vyjádřením nejen síly, ale také slabosti.

Strach či nejistota byla až do nástupu Michaila Gorbačova do čela strany a státu součástí DNA sovětské politiky. Gorbačov se ji pokusil

³ MASTNY, Vojtech a BYRNE, Malcom (ed.). *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest, New York: Central European University Press, 2005, s. 73.

překonat tím, že začal SSSR nebývale otevírat světu – po uzavření (autarkní) fázi svých dějin Moskva hledala cestu, jak se sblížit se Západem. Pro satelitní státy, včetně Československa, které si zvykly na jasně daná dogmata v sovětské zahraniční a bezpečnostní politice, najednou přichází období, kdy neví, jak si poradit se změnou uvažování v Moskvě. Pokud jde o vojenskou oblast, velká většina jednání se Československa bezprostředně týkala, neboť v případě, kdy by se studená válka změnila v horkou, byla by střední Evropa jedním z hlavních válčišť. Možná dokonce tím vůbec nejdůležitějším. Tato práce se proto věnuje tomu, jak na otevřenou či internacionální fázi sovětských dějin reagovala československá armáda.

Další šok pro ni přinesla sametová revoluce na konci roku 1989, která byla součástí vlny změn ve střední a východní Evropě a postavila ji před nutnost naučit se v proměněném světě fungovat. Šlo o velký předěl, vždyť již ve válce v Zálivu o rok později stáli Čechoslováci jako členové skomírající Varšavské smlouvy po boku budoucích spojenců ze Severoatlantické aliance (NATO) a společně osvobodili Kuvajt, jenž byl okupován Irákem. Proto jsem si dal za cíl zaplnit prázdné místo ve výzkumu cesty České republiky do NATO. Obvykle tento výklad začíná léty 1993 a 1994, kdy úřadoval v Bílém domě prezident Bill Clinton a odstartoval též program NATO Partnerství pro mír (PfP). To se však nedělo ve vzduchoprázdnu a už v předchozím období lze zajímavě rekonstruovat vztahy mezi Československem, jeho armádou a NATO.

V roce 1991 byla ukončena činnost Varšavské smlouvy a Československu se definitivně otevřelo pole pro budování nové bezpečnostní politiky, ať už v podobě multilaterální, nebo bilaterální. V této knize jsem proto také zohlednil, jak se na proměnu československé bezpečnostní politiky od závislosti na Sovětském svazu po budování nových vazeb na demokratický svět dívali budoucí partneři z NATO – především ti klíčoví: USA, Německo, Velká Británie a Francie. Důležitý je i pohled neutrálního Rakouska, neboť jeho armáda již před revolucí s ČSLA udržovala systematické vztahy a demokratické Rakousko po druhé světové válce při hledání svého místa ve světě zvolilo jeden podobný postup: vysílání vojáků do mírových misí Organizace spojených národů (OSN). Tento odpustek následně využilo i Československo, když již od počátku roku 1989 – tehdy ještě s ideologickým podtextem – začalo vysílat své vojáky do Angoly či Namibie. Po sametové revoluci trend působení československých vojáků v konfliktních místech ve světě ještě posílil.

Nesleduji ale jen samotnou zahraniční operaci, ale i to, co jí předcházelo a jak byla z ústředí administrována.

Pozoruhodná je i perspektiva osobní. Václav Havel a jeho spolupracovníci – ať už přímo na Hradě, nebo na ministerstvu obrany či zahraničí – hráli při směřování na Západ klíčovou roli. Zároveň však platí, že bez asistence důstojníků sloužících ještě v Československé lidové armádě (ČSLA) by v praktické podobě nebylo možné uskutečnit hloubkovou a strukturální proměnu bezpečnostní politiky. Je paradoxem, že někteří z nich se loajálně podíleli na procesu navazování kontaktů s NATO. Jen část ale pochopila skutečnou podstatu nového směřování Havlovy zahraniční a bezpečnostní politiky. Mnozí ji vnímali jen v kontextu snižování napětí mezi Západem a Východem, což bylo i součástí dobové sovětské politiky.

Ve snaze pojmut téma co nejkomplexněji jsem do faktického výkladu mezinárodních jednání, či ještě obecněji politických dějin, zapojil i perspektivu alespoň některých klíčových aktérů – zejména vojáků, ale i politiků.

Osobní rovinu vyprávění jsem nejvíce podtrhl tím, že jsem do knihy zařadil tři tematicky odlišné a svým zpracováním občas trochu netradiční vsuvky (intermezzo I, II, III), které se vztahují k osudu generála Jiřího Diviše. Chtěl jsem totiž dobu plnou změn zachytit v jejich komplexnosti, včetně někdy domnělých banalit. Snad mi tuto troufalost zastánci klasického pojetí psaní historie odpustí.

V této publikaci má hned několik významů slovo „struktura“. Základní je ten, že se doba změnila, totalitní režim se zhroutil a dosavadní mocenské a byrokratické struktury se v hierarchizovaném armádním prostředí začaly drolit. Někdejší opory režimu, včetně vojáků, kteří v kariéře pokračovali i po revoluci, se najednou samy staly outsidersy. V knize proto rovněž mapuji proměnu či setrvačnost v jejich myšlenkových strukturách: tito lidé často i po revoluci zůstávali ve starém uzavřeném světě (hranicemi i myšlenkově). Ti pružnější z nich pochopili, že na počátku změn stojí nástup Michaila Gorbačova do čela Sovětského svazu v roce 1985. Jejich pragmatický pohled na dění v Československu i v celé Evropě jim pak umožňoval pokračovat ve službě i po sametové revoluci.

Základním axiomem doby před revolučními změnami v Evropě, a i krátce po nich, bylo blokové soupeření. To se projevovalo nejen v geo-

politické, ale i v osobní rovině. Na konci roku 1989 přitom byla v klíčov⁴ých pozicích v Československé lidové armádě generace, která se narodila v období od konce 20. do začátku 40. let. Často šlo o lidi, kteří do armády vstoupili až po konci druhé světové války. Zničující konflikt jejich život sice ovlivnil, ještě důležitější však bylo, že jejich vojenská osobnost se skutečně začala formovat od konce 40. let – v prostředí již fungujícího komunistického režimu. Zášť mezi Východem a Západem přijali jako realitu, která se stala základním stavebním kamenem jejich kariéry. A to do té míry pevným, že přečkali – i když často s určitými šrámy – dokonce i zlomový rok 1968. Až teprve ve chvíli, kdy se na konci 80. let soupeření mezi sovětským blokem a demokratickým Západem zmírňovalo a dění ve východním bloku ovlivňovaly Gorbačovovy změny, se dostávali na křižovatku, která změnila jejich osud.

Polistopadová politická reprezentace považovala za jedinou možnost nasměrovat zemi na Západ (vrátit do Evropy). Po čtyřiceti letech sovětské totality to bylo logické. S odstupem času se ale ukázalo, jak napsal někdejší český předseda vlády a předseda Senátu Petr Pithart, že celospolečenský problém spočíval v neschopnosti evropské hodnoty každodenně nalézat. Domnívám se, že pro mnohé příslušníky armádní generace 30. a 40. let se směřování na Západ proměnilo – řečeno opět s Petrem Pithartem – právě v jakousi odkudsi kodifikovanou věrouku.⁴ Často jim chyběl vnitřní prožitek, což se projevovalo tím, že svou službu pojímali pragmaticky a postupem času se často začali instinktivně více či méně vracet do starých předrevolučních ideologicky formovaných pozic. (Tedy pokud je vůbec kdy opustili.) Dělo se tak ve chvíli, kdy v nich oslabil pocit příslušnosti k poraženým z revolučního období. Pro mnoho vojáků ze starší generace nebyla sametová revoluce (v jejich slovníku převrat) takovým zlomem, jako tomu bylo u zbytku společnosti. Tím zvratem byl spíše příchod Gorbačova a uvolnění napětí na mezinárodní scéně. Naopak příslušníci generací pozdějších – narození od 50. či 60. let dál – měli větší šanci podstatu změny pochopit či se jí alespoň lépe přizpůsobit. Mnohá méně významná kolečka totalitního systému dostala velkou životní příležitost: šediví a unifikovaní příslušníci ČSLA mohli v nové době podle svých skutečných schopností rozkvést.

⁴ PITHART, Petr. *Po Devětaosmdesátém: rozpomínání a přemítání*. Praha: Academia, 2015.

V rovině institucionální, která se v mém pojetí prolíná s rovinou osobní, se jako klíčové ukázalo prozkoumání činnosti Správy zahraničních vztahů Generálního štábu (SZV GŠ) ČSLA (po revoluci ČSA) – zejména agendy týkající se západních zemí. Právě Jiří Diviš se stal jedním z náčelníků Správy, která se podílela na práci v řadě důležitých oblastí. Šlo o odzbrojovací jednání, vyjednávání s klíčovými státy NATO i Aliancí jako celkem nebo vysílání československých vojáků do prvních zahraničních operací (válka v Zálivu, operace UNPROFOR, mírové mise OSN). Správa zahraničních vztahů Generálního štábu byla orgánem, který již od dob svého vzniku na počátku roku 1989 měl v armádě specifické a poměrně silné postavení. A udržel si ho i po sametové revoluci, s nadsázkou řečeno šlo o takové malé armádní ministerstvo zahraničí. Struktura knihy proto z velké části kopíruje agendu, kterou Správa zahraničních vztahů vykonávala, neboť její zástupci připravovali podklady pro vedení armády a ministerstva či se přímo podíleli na různých mezinárodních jednáních. To se týkalo problematiky kontroly zbrojení a odzbrojení (zejména konvenčního) a dále kupříkladu navazování bilaterálních vztahů se západními státy nebo vysílání vojáků do zahraničních misí. Je zřejmé, že transformace zahraničních vztahů nebyla pouze v gesci SZV GŠ, neboť šlo o širší proces. Výzkum však bylo nutné někde ohraničit.

Když jsem s Lubošem Dobrovským jen pár let před jeho smrtí diskutoval o pojetí této knihy, divil se tomu, proč se vůbec chci zabývat správou zahraničních vztahů a vojáky, kteří tam působili. Nechápal, proč má cenu psát o těch, kteří byli součástí totalitní moci. Protivné mu bylo používat v souvislosti s předrevolučním obdobím i termín bezpečnostní politika, neboť Československo až do revoluce následovalo ve svých postojích Moskvu. O samostatné bezpečnostní politice podle něj nebylo možné hovořit, pomíjel však změnu, kterou pro fungování celého bloku přinesl Gorbačov. Někdejší disident a pozdější ministr obrany byl člověkem, který si velmi cenil hrdinství, a studovat někoho, kdo byl přinejmenším mlčící součástí režimu, pro něj nebylo inspirující. Americká novinářka a historička Anne Applebaumová v článku v časopisu *The Atlantic* z roku 2020 podobně popsala své setkání s někdejší aktivní německou disidentkou Marianne Birthlerovou – i pro ni nebylo zajímavé věnovat pozornost někomu, kdo kolaboroval. Těch podle ní bylo v NDR devadesát devět procent, neboť kolaborace neznamenal jen spolupráci s východoněmeckou tajnou policií Stasi či vládní Jednotnou socialistickou stranou

Německa (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED), ale také kolaboraci se systémem.⁵

Obojí pohled je bezpochyby opodstatněný, přesto se domnívám, že má stále cenu se k mlčícím součástem uvnitř mocenské struktury totalitního režimu vracet. A to kupříkladu kvůli pochopení toho, jakým nárazem a vykojením ze zaběhnutých pořádků pro vojáky sloužící v armádě totalitního státu byly revoluční změny a jak se promítaly do jejich práce. Porevoluční období se nese ve znamení jedné zásadní proměny: uzavřené Československo, nejen hranicemi, ale i myšlenkově, se začalo otevírat světu.

Pokud jde o teoreticko-ideovou rovinu, snažil jsem se vyrovnat se třemi základními dějinnými fenomény, které dané období ovlivňovaly: totalitní ideologií, revolucí a nacionalismem (či přesněji proměnou kolektivní identifikace). Přestože jde o tři nestejnorodé fenomény s odlišným významem, ve sledovaném období došlo k jejich prolínání, respektive transformaci. Na jedné straně díky sametové revoluci přišel konec ideologické, dějinami manipulující indoktrinace v armádě, na druhé straně však uprázdněné místo začalo zaujímat narůstající národovectví ve svých různých variantách. Citáty prezidenta Havla nejsou v knize samoúčelné, ale mají dotvářet myšlenkový rámec změn.

Každá historická doba je plná protikladů a její výklad se přičí jednoduchým šablonám. Pro období revolučních změn v letech 1989 až 1992 to platí velmi silně. Komunistický totalitní režim nejen v Československu byl, jak je pro tuto formu vlády typické, založen na vytváření vlastní reality či na manipulaci s ní, což se v řadě aspektů promítalo i do činnosti armády. Hovořil o míru a přitom zbrazil nad své poměry a na úkor ekonomického blahobytu obyvatelstva, zdůrazňoval, že lidé jsou na prvním místě, ve skutečnosti tomu bylo přesně naopak, zaštiťoval se spravedlivými zákony, současně diskriminoval a zavíral opozici, rozprávěl o internacionalismu, ale upřednostňoval jednostranné mocenské zájmy SSSR. Tvářil se, že je na vrcholu dějin, byl však slepou vývojovou cestou a ztratil jakoukoliv možnost efektivně reagovat na proměny doby. Alespoň částečně se tuto kvadraturu kruhu snažily vyřešit reformy, které

⁵ APPLEBAUM, Anne. *History Will Judge the Complicit*. Online. In: The Atlantic. 2020. Dostupné z: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2020/07/trumps-collaborators/612250/>. [cit. 2021-10-29].

napříč východním blokem ve větší či menší intenzitě inicioval Michail Gorbačov a jejichž součástí byla i snaha po odzbrojení. Mezi vojáky však i tak byli mnozí, kteří toto schéma neprohlédli a byli revolučním vývojem v celé střední Evropě zmatení. Někteří vojáci, zejména starší generace, setrvali stále v zajetí dogmatické ideologie. Rusko pro ně zůstávalo určitým vzorem i v 90. letech. Měli pocit, že předrevoluční vývoj byl i přes určitá vybočení či chyby správný. Československá armáda tak začínala prakticky od nuly, protože historická paměť fungování vojska v demokratických podmínkách, tedy v období před komunistickým pučem v roce 1948 nebo za druhé světové války a před ní, z armády vymizela. Pohled armády na Západ vytvářel obraz imaginární příšery, což mnoho vojáků ovlivnilo. Až po revoluci měli muži v uniformě šanci vnímat bývalé nepřátele jinak. Ani po revoluci se ale Československo dlouho necítilo být součástí Západu, změnilo se to až (nikoliv automatickým) vstupem České republiky do NATO nebo Evropské unie (EU). U části české společnosti je přitom dodnes patrný odstup od Západu.

Tato kniha vznikla také díky laskavé pomoci a radám mnoha lidí, jimž bych velice rád poděkoval. Primárním hybatelem celého výzkumu byl ředitel Vojenského historického ústavu Praha brigádní generál Aleš Knížek, pod jehož vedením se tato instituce výrazně zaměřila rovněž na nejnovější etapu československých/českých vojenských dějin po roce 1989. Neocenitelně mi při přípravě vydání knihy, včetně redakce textu, pomohla kolegyně Hana Benešová. Za připomínkování rukopisu děkuji kolegům Prokopu Tomkovi a Jaroslavu Láníkovi z méj mateřské instituce, tedy z Vojenského historického ústavu Praha, poděkování patří také Matěji Bílému z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, plk. Václavu Novotnému, a plk. Miroslavu Tůmovi z Ústavu mezinárodních vztahů. Vybrané části monografie jsem konzultoval s armádními generály Alešem Opatou a Josefem Bečvářem, jimž chci poděkovat za jejich vstřícnost. Jsem vděčný všem pamětníkům, kteří se se mnou podělili o své vzpomínky. Mám na mysli především již zesnulého Luboše Dobrovského, který se mnou ochotně a otevřeně diskutoval. Velmi jsem si toho vážil. Podobně jsem mohl hovořit také s někdejšími poradci Václava Havla Alexandrem Vondrou, plk. Jánem Valem, genmjr. Jiřím Divišem, plk. Vladimírem Braunem, pplk. Josefem Šťastným, nrtm. Milošem Janovským, genmjr. Ladislavem Kozlerem a dalšími dobovými aktéry. Mnozí z pamětníků (např. plk. Vladimír Krška, brigádní generálové Karel Blahna a Vladimír

Trněný) různé části textu také připomínkovali. Za podporu děkuji kolegům z Vojenského historického ústavu Praha. Během práce na této monografii mi také mnohokrát vyšli vstříc zaměstnanci Vojenského ústředního archivu – Vojenského historického archivu v Praze Ruzyni. Děkuji proto řediteli Správního archivu ministerstva obrany pplk. Janu Kolářovi a dalším pracovníkům této instituce.

Na tomto místě je nutné zdůraznit ještě jeden důležitý aspekt celého výzkumu. V knize se snažím sledovat odlišnou generační perspektivu jednotlivých aktérů, ve snaze ji typizovat se proto hodí přiblížit také moje generační ukotvení. Knihu jsem napsal jako příslušník optimistické generace dospívající v 90. letech, pro kterou studená válka a její konec brzy znamenaly uzavřenou kapitolu. Nyní však svět utvořený po konci studené války dostává trhliny. Letitá ruská agresivní politika, jež v roce 2022 vyvrcholila napadením Ukrajiny, otřásla dosavadním přesvědčením, že Evropu již nemůže potkat velký válečný konflikt. Přelom 80. a 90. let 20. století přinesl snahu odstranit pomocí různých odzbrojovacích a jiných stabilizačních smluv mezinárodní napětí, dnes přitom tyto instrumenty scházejí, poté co byly mnohé mezinárodní smlouvy vypovězeny. I proto narostlo napětí, včetně nebezpečí zničující nukleární války. Zatímco v 90. letech bylo použití jaderné zbraně vyloučené, v současnosti tomu tak zcela není. Výzkum dějin se nikdy neděje ve vzduchoprázdnu a vždy má vztah k přítomnosti, čemuž jsem proto přizpůsobil i koncepci této knihy. Jen budoucnost však rozsoudí, v jak moc přelomové době nyní žijeme.

Petr Janoušek, 5. května 2024

Dosavadní výzkum bezpečnostní transformace

Detailní analýza proměny vojensko-diplomatické politiky Československa vůči klíčovým státům NATO v čele se Spojenými státy v letech 1989 až 1992 dosud v tuzemské produkci chyběla. Stejně tak dosud nevznikla práce, která by mapovala zahraniční armádní kontakty a vztahy směrem na Západ v daném období. Přesto již v České republice i v zahraničí byly napsány studie a knihy, které mi pomohly některé velké mezery ve výzkumu zaplnit.

Systematicky se revolučnímu období věnuje Prokop Tomek, jenž citlivě dokáže spojit mimořádný heuristický záběr se schopností vystihnout v problematice to nejdůležitější.⁶ Prokop Tomek spolu s kolegou Ivo Pejčochem připravil také sborník, který se zaměřil na některé aspekty toho, jak ve Varšavské smlouvě kooperovaly československá armáda a vojsko NDR – a to především v posledním dvacetiletí existence paktu.⁷

Historik Matěj Bílý velmi detailně a mimořádně kvalitně zmapoval dějiny Varšavské smlouvy po roce 1968 až do jejího konce.⁸ Petr Luňák připravil publikaci, která se věnovala válečným plánům ČSLA.⁹ Platí přitom, že dosavadní výzkum často cílil právě na vojenskou stránku věci. Trochu v pozadí zájmu zůstávala s ní spojená diplomatická agenda, na níž se kromě federálního ministerstva zahraničních věcí, příslušných struktur Komunistické strany Československa (KSČ) podílelo i federální

⁶ TOMEK, Prokop. *Československá armáda v čase sametové revoluce: proměny ozbrojených sil na přelomu osmdesátých a devadesátých let*. Cheb: Svět křídel, 2019.

⁷ PEJČOCH, Ivo a TOMEK, Prokop. *ČSLA a NLA v rámci Varšavské smlouvy*. Praha: Ministerstvo obrany České republiky – Vojenský historický ústav Praha, 2014.

⁸ BÍLÝ, Matěj. *Varšavská smlouva 1969–1985: vrchol a cesta k zániku*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016; BÍLÝ, Matěj. *Varšavská smlouva 1985–1991: dezintegrace a rozpad*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2021.

⁹ LUŇÁK, Petr (ed.). *Plánování nemyslitelného: československé válečné plány 1950–1990*. Praha: Dokořán, 2019.

ministerstvo národní obrany.¹⁰ Mezinárodní výzkum týkající se Varšavské smlouvy a NATO již přinesl řadu pozoruhodných výsledků. Mnohé edice dokumentů či dílčí příspěvky vyšly v rámci projektu *Parallel History Project on Cooperative Security* (PHP, dřívější *Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact*).¹¹ Výraznou postavou tohoto výzkumu je americký historik českého původu Vojtěch Mastný.¹²

Dosavadní výzkum týkající se proměny vojenských aspektů československé bezpečnostní politiky a porevolučního příklonu armády k Západu je teprve na samém začátku, což by tato kniha měla změnit. Ani v USA či v dalších zemích NATO nebyla stále dostatečně prozkoumána proměna jejich vojenských kontaktů s bývalými členskými státy Varšavské smlouvy v období let 1989 až 1992.¹³ Postupně historici mapují, i když často s odlišnými závěry, rozšiřování NATO o bývalé členy východního bloku, včetně jeho kořenů na počátku 90. let 20. století.¹⁴ Po ruském vpádu na Ukrajinu v roce 2022 pak opět posílila společenská debata týkající se aliančního rozšiřování.¹⁵

Výzkum transformačního období přelomu 80. a 90. let vytvořil již řadu pozoruhodných prací. Alespoň je nutné vzpomenout bádání Jiřího Suka a dalších výzkumníků z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Kromě

¹⁰ PEJČOCH, I. a TOMEK, P. *ČSLA a NLA v rámci Varšavské smlouvy*.

¹¹ Srov. *Parallel History Project on Cooperative Security*. Dostupné z: <http://www.php.isn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/index-2.html>.

¹² MASTNY, V. a BYRNE, M. (ed.). *A Cardboard Castle?; k historiografii rivalry Varšavské smlouvy a NATO mimo jiné srov. MASTNY, Vojtech. The New History of Cold War Alliances. Journal of Cold War Studies. 2002, roč. 4, č. 2, s. 55–84.*

¹³ Srov. SIMON, Jeffrey. *NATO and the Czech and Slovak Republics: A Comparative Study in Civil-Military Relations*. New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2004.

¹⁴ ASMUS, Ronald D. *Dvere do NATO: ako sa Aliancia prispôsobila novým časom*. Bratislava: Kalligram, 2002; SAROTTE, M. E. *Not One Inch: America, Russia, and the Making of Post-Cold War Stalemate*. New Haven & London: Yale University Press, 2021. Kindle; SAROTTE, M. E. *Not One Inch Eastward? Bush, Baker, Kohl, Genscher, Gorbachev, and the Origin of Russian Resentment toward NATO Enlargement in February 1990. Diplomatic History. 2010, roč. 34, č. 1, s. 119–140; HAMILTON, Daniel S. a SPOHR, Kristina. Open Door: NATO and Euro-Atlantic Security After the Cold War*. Washington DC: Brookings Institution Press, 2019; GOLDEIER, James a SHIFRINSON, Joshua R. Itzkowitz (ed.). *Evaluating NATO Enlargement: From Cold War Victory to the Russia-Ukraine War*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2023.

¹⁵ JANOUŠEK, Petr. A co na to Moskva? K odborné a společenské debatě o rozšiřování NATO po konci studené války. *Historie a vojenství*. 2024, roč. 73, č. 1, s. 88–101; ELLISON, James; COX, Michael; HANHIMÄKI, Jussi M.; HARRISON, Hope M.; LUDLOW, N. Piers et al. The war in Ukraine. *Cold War History*. 2023, roč. 23, č. 1, s. 121–206.

základního zmapování se dokáží zároveň na dobovou problematiku podívat často z nečekané perspektivy a v souladu se soudobými trendy v historiografii.¹⁶ V roce 2009 se v Praze uskutečnila významná mezinárodní konference s názvem *Železná opona – její spouštění, střežení a stržení: Studená válka a středovýchodní Evropa dvacet let poté*, která se v různých aspektech zabývala studenou válkou.¹⁷ Pomalu se již také rozbíhá výzkum prvních zahraničních operací československé armády po roce 1990, což se týká zejména zapojení do války v Zálivu či podílu na mírové misi UNPROFOR na Balkáně.¹⁸

Ve snaze zaplnit mezeru ve výzkumu doma i v zahraničí mi bylo jasné, že pramenná základna musí být velmi široká. Pro tuto knihu jsem čerpal podklady v českých i zahraničních archivech (v Německu, Velké Británii, Spojených státech amerických, Francii nebo Rakousku). Často šlo o dokumenty, do kterých mohli badatelé nahlédnout teprve nedávno. Ne všechny archivy však byly v době přípravy knihy k dispozici. Týká se to především pramenů diplomatické povahy. V určitých případech jsem z důvodu informační strohosti přímých zdrojů dal prostor i třetí straně. Měl jsem také přístup k řadě unikátních pramenných sbírek, které si schovali pamětníci (Vladimír Braun, Karel Blahna a další). Bez nich by prakticky nebylo možné kapitoly zaměřené na zahraniční působení československých vojáků zpracovat. K této problematice je nyní v českých archivech k dispozici poměrně málo dokumentů. (Často jsou součástí různých fondů, což je poněkud nepřehledné.) Ve svém výkladu jsem na základě pramenů vycházel z optiky Správy zahraničních vztahů Generálního štábu a jejích hlavních představitelů či československé armády jako celku. Nebylo mojí ambicí danou dobu analyzovat souhrnně a ve všech aspektech. Bádání v neposlední řadě podpořilo i to, že jsem

¹⁶ Srov. SUK, Jiří. *Labyrintem revoluce: aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize: (od listopadu 1989 do června 1990)*. Obzor (Prostor). Praha: Prostor, 2009; GJURIČOVÁ, Adéla a ZAHRADNÍČEK, Tomáš. *Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992*. Praha: Argo, 2018.

¹⁷ Z konference mimo jiné srov. SMETANA, Vít. Nekonečný příběh s náhlým koncem – a jeho bezprostřední důsledky pro středovýchodní Evropu. Nad mnohočetnými podněty z pražské konference o studené válce. *Soudobé dějiny*. 2011, roč. 18, č. 1–2, s. 11–32; SAVRANSKAYA, Svetlana. Pád Berlínské zdi, východní Evropa a Gorbačovova vize Evropy po studené válce. *Soudobé dějiny*. 2011, roč. 18, č. 1–2, s. 151–171.

¹⁸ Srov. MAREK, Jindřich. Čeští vojáci a jejich zahraniční partneři v Sektoru JIH mírové mise UNPROFOR 1992–1995. *Historie a vojenství*. 2012, roč. 61, č. 1, s. 67–84.

absolvoval stáž v pražském dokumentačním centru Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě (OBSE).

Důležité poznatky pocházejí také z vydaných memoárů některých politiků, diplomatů či vojáků (Jiří Dienstbier, Jaroslav Šedivý, Zdeněk Matějka a další).¹⁹ Pomocným zdrojem byly také vzpomínky řady přímých aktérů, se kterými jsem se setkal. Rozhovory sloužily pro doplnění kontextu a obohacení textu o jejich subjektivní pohled. Se vzpomínkami jsem nepracoval jako s faktickým podkladem. V takto citlivém historickém období totiž mohou být nejen zastřené, ale je na nich patrná i značná míra autokorekce.

V některých případech jsem se také musel vyrovnat se změnou užívaného vojenského názvosloví – zatímco v 90. letech se ještě v dokumentech objevuje slovo mise, dnes převládá slovo operace. Stejně tak se v 90. letech objevuje slovo tábor, zatímco dnes se používá slovo základna. I když v praxi rozdíl není téměř žádný, snažím se respektovat dobové názvosloví. Podobně s rozmyslem postupuji i v otázce pojmenování zbraňových systémů, kde reflektuji dobově odlišnou terminologickou tradici Východu a Západu. Tématu transformace zahraničního armádního směřování na přelomu 80. a 90. let jsem se věnoval dlouhou dobu a výsledky jsem prezentoval v České republice i v zahraničí.²⁰ Tato kniha představuje završení tohoto úsilí.²¹

¹⁹ DIENSTBIER, Jiří. *Od snění k realitě: vzpomínky z let 1989–1999*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999; ŠEDIVÝ, Jaroslav. *Zpátky do Evropy, aneb, Černínský palác v roce nula: ze zákulisí československé polistopadové zahraniční politiky*. Praha: Mladá fronta, 2019; MATĚJKA, Zdeněk. *Povolání diplomat, aneb, Jak jsem pomáhal rozpušťt Varšavskou smlouvu*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2007.

²⁰ JANOŮŠEK, Petr. Diplomatic and Military Aspects of Czechoslovakia in the Gulf War Coalition. In: RAUGH, Harold (ed.). *Alliance Planning and Coalition Warfare: Historical and Contemporary Approaches*. Belgrade: Institute for Strategic Research, 2019, s. 143–150; JANOŮŠEK, Petr. Goodbye Moscow: Transformation of the Czechoslovak Military's Foreign Relations between 1989 and 1992. In: JOBBÁGY, Zoltán; ANDAHÁZI SZEGHY, Viktor; ERIKSSON, Fredrik a KISS, Peter A. (ed.). *The Role of Territorial Defense Forces in Peace and War: Proceedings of the 19th Annual Conference of the Partnership for Peace Consortium Euro-Atlantic Conflict Studies Working Group Budapest, Hungary, 27–31 May 2019*. Budapest: Hungarian Defence Forces Scientific Research Centre, 2020, s. 92–100; JANOŮŠEK, Petr. Czechoslovak President Václav Havel and the End of the East-West Conflict. In: KRIEMANN, Hans-Peter a MEDVECKÝ, Matej (ed.). *From Peace to War, from War to Peace: Conflict Initiation and Termination: Implications for Policy Makers. Proceedings of the 20th Annual Conference of the Partnership for Peace Consortium Euro-Atlantic Conflict Studies Working Group of the Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes, 27 September to 1 October 2021*,

Košice, Slovakia. Košice, Potsdam: ZMsBw, 2024, s. 171–178; JANOUŠEK, Petr. ČSLA/ČSA a západní země 1989–1992. In: ŘEPA, Tomáš, POLNAR, Stanislav (ed.). *Ozbrojené síly a československý stát III*. Brno: Univerzita obrany, 2022, s. 209–218; sborník se chystal i z konference, které jsem se zúčastnil v roce 2023. Srov. JANOUŠEK, Petr. Mírová mise UNPROFOR a rozdělení Československa. In: *Ozbrojené síly a československý stát*. Univerzita obrany v Brně, 19. 9. 2023. Inspirací pro výzkum byly i diskuse s kolegy v zahraničí. Srov. HOFFENAAR, Jan. “New” Military History. Online. In: SOOKERMANY, Anders McD. *Handbook of Military Sciences (Living reference work)*. Springer, 2021. Dostupné z: https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-030-02866-4_87-1.

²¹ K tématu jsem publikoval několik studií v časopise *Historie a vojenství*, na které je v textu průběžně odkazováno či jsou přímo základem pro některé kapitoly. Pro potřeby knihy jsem je však upravil.

Prolog

Výškový záběr na dálnici na trase Praha–Bratislava ukazuje v jednom směru poměrně silný provoz, ve druhém jen několik málo aut. Převažují škodovky, nechybí však žigulíky, wartburgy ani další značky z produkce východního bloku. V záběru se objeví také jeden západoněmecký mercedes. Komentář filmu vypráví o tom, že řidiči musejí být překvapení, „když nad střechami jejich aut najednou proplulo kovové tělo stíhacího letounu a vzápětí se s malým zpožděním ozvalo burácení reaktivního motoru“.

Další záběr armádního filmu z roku 1980 s názvem Dálnice pak ukazuje uzavřený kus rychlostní silnice, na který přistává vojenské letadlo. Cesta používaná normálně pro motorová vozidla se totiž stala pokusným letištěm. Důvodem je, jak vysvětluje komentář k filmu, že během případné války mohou být letiště zničena, a je proto třeba hledat jiné varianty. „Budeme je mít v prvních a dalších hodinách ozbrojeného střetnutí?“ ptá se přímo komentář. „Ano i ne, stálá letiště jsou poměrně snadno zranitelná. Pro velké rozměry i proto, že se dají těžko utajit,“ dodává hlas znějící ve filmu s tím, že v boji bude nutné využít další možnosti pro přistávání letadel – včetně dálnice.

Ve filmu dále zaznělo, že na dálnici mohou přistát všechny typy letadel, které československá armáda v této době měla. Propagovanou technickou vyspělost (sic!) země měla podtrhnout i zmínka o rychlém tempu výstavby dálnice. Výsledkem je tak „zvýšení bojové pohotovosti a připravenosti vojenského letectva pro obranu našeho státu a celého socialistického společenství“.²² Na závěr se ve filmu konstatuje, že i tak náročný úkol, jako je létání na dálnici, se dá zvládnout. „Dálnice osiřela. Stala se opět sama sebou, bude opět sama sebou. Bude zkracovat vzdálenosti, bude

²² *Dálnice* [film]. Režie OČENÁŠEK Radek. Československo, Československý armádní film 1980.

pomáhat našemu hospodářství. V případě nutnosti však nad ní znovu zaburácí motory a kola podvozků zanechají stopy na jejím povrchu.“²³

*Československá společnost byla před rokem 1989 militarizovaná a neustále cíleně režimem udržovaná v napětí. Stát dlouhodobě obyvatelstvo chystal na možnou válku se Západem a volil k tomu různé druhy propagandy. Filmová patřila k těm nejvýraznějším. Cílem také bylo, aby se ozbrojené síly staly respektovanou součástí společnosti. Armáda se však před sametovou revolucí těšila relativně negativní pověsti, což bylo dané zejména zkušeností se základní vojenskou službou.*²⁴

²³ Tamtéž.

²⁴ TOMEK, P. *Československá armáda v čase sametové revoluce*, s. 37, 38.

Armáda a totalitní ideologie

Zapleteni a zotročení jsou ale opravdu všichni: nejen zelináři, ale i předsedové vlád. Různé postavení v mocenské hierarchii zakládá jen různost této zapletenosti; zelinář je zapleten málo, ale také málo může; předseda vlády může přirozeně víc, ale zato je zase daleko zapletenější. Nesvobodní jsou ovšem oba, jen každý trochu jinak. Nejvlastnějším partnerem této zapletenosti člověka není tedy druhý člověk, ale systém jako samoučelná struktura. Postavení v mocenské hierarchii diferencuje lidi co do míry odpovědnosti a viny, nikomu však nedává odpovědnost a vinu bezvýhradnou a nikoho na druhé straně z odpovědnosti a viny úplně nevyvazuje.

Václav Havel, Moc bezmocných (1978)

Československá lidová armáda (ČSLA) byla v letech 1948 až 1989 oporou totalitního státu, který se zaštiťoval komunistickou ideologií. Toto období bylo orámované dvěma politickými a společenskými změnami. V únoru roku 1948 se jednalo o převzetí moci Komunistickou stranou Československa (KSČ), což programově vymazalo demokratickou tradici meziválečné československé republiky. O čtyřicet jedna let později se komunisté v Československu moci vzdali, k čemuž je kromě mezinárodní situace donutila v listopadu a prosinci roku 1989 sametová revoluce. V praxi to znamenalo, že armáda byla po čtyři dekády součástí mašinerie totalitního státu. Tento stát se přitom systematicky připravoval na možnou válku a nejen každý voják z povolání, ale i každý občan mužského pohlaví musel akceptovat, že v případném konfliktu s demokratickým Západem se od něj bude očekávat aktivní účast.

Dalšími mocenskými oporami byly kromě armády vojska ministerstva vnitra a Lidové milice. Držitel moci (KSČ) armádu kontroloval prostřednictvím aparátu Hlavní politické správy ČSLA, politických

oddělení i politických zástupců velitelů.²⁵ Z vnějšku platilo, že od konce čtyřicátých let československé vojenské plánování vycházelo z vojenské strategie a doktríny SSSR. Výstavba československých ozbrojených sil byla podřízena strategickým záměrům vypracovaným v rámci Varšavské smlouvy, založené v roce 1955.

Systém personální nomenklatury umožňoval KSČ kontrolovat obsazování klíčových funkcí v armádě. V roce 1989 měla ve zbrani okolo dvou set tisíc mužů v době míru. Ze států Varšavské smlouvy Československá socialistická republika (ČSSR) udržovala v absolutních číslech třetí největší armádu, procentuálně byla třetím nejmilitarizovanějším státem – nejen v porovnání se státy Varšavské smlouvy, ale i NATO.²⁶

Kontrolovat takovou sílu znamenalo pro KSČ vyvinout mimořádné úsilí. Z hlediska vnější oficiální názorové manifestace (či jakéhosi kolektivně odosobněného postoje) se armáda neochvějně hlásila k ideologii marxismu-leninismu, neboť jakákoliv jiná ideologická orientace nebyla možná.²⁷ Armáda patřila k „politicky nejspolehlivějším“ součástí režimních struktur. Oficiální zprávy neustále zdůrazňovaly vynikající morálku vojska. Historik Prokop Tomek citoval ze zprávy o výsledcích výcvikového roku 1988/1989, ve které se psalo: „*Kategoricky byly odmítnuty požadavky nelegálních struktur a iniciativ na likvidaci vedoucí úlohy strany, rozklad socialismu a oslabování bojeschopnosti ČSLA. Armáda je politicky pevná a konsolidovaná.*“²⁸ Armáda i na konci 80. let, i když v oslabené podobě, využívala toho, že voják má být uvědomělým obráncem vlasti.²⁹

Při bližším zkoumání byla ale uvnitř armády situace složitější. U jednotlivých vrstev, respektive hodnostních sborů je možné najít rozdíly ve vztahu k oficiální ideologii. Jeden ze základních rozdílů byl věkový, což souviselo také s hodnostním zařazením. O něco odtažitější vztah k režimu měli praporčíci a mladí důstojníci, mezi kterými se rekrutovalo relativně nejvíce příznivců revolučních změn v roce 1989. Naopak

²⁵ TOMEK, P. *Československá armáda v čase sametové revoluce*, s. 9, 10.

²⁶ Tamtéž, s. 10.

²⁷ Tamtéž, s. 36.

²⁸ Tamtéž, s. 36.

²⁹ HLAVÁČEK, Jiří. „Copak je to za vojáka...“ aneb Malá sonda do života příslušníků Československé (lidové) armády po roce 1968. In: VANĚK, Miroslav a KRÁTKÁ, Lenka (ed.). *Příběhy (ne)obyčejných profesí: česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Orální historie a soudobé dějiny. Praha: Karolinum, 2014, loc. 2364. Kindle.

většina vyšších důstojníků se před listopadem 1989 nijak zvláště kriticky k režimu a jeho ideologii nevyjadřovala. Realita pro ně byla jasně daná a svět mimo oficiální struktury zcela neznámý, nezajímavý a nebezpečný.³⁰

Orálněhistorický výzkum navíc doložil, že se komunistická ideologie ve vzpomínkách normalizačních vojáků pozvolna vyprazdňovala, což bylo důsledkem zklamání z intervence vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968. Službu v ozbrojené složce totalitního státu však vykonávali nejen ti, kteří v reálný socialismus skutečně věřili, ale i ti, kteří si svou pozici legitimizovali tím, že k ideologii a s ní souvisejícím ritualizačním praktikám přistupovali čistě pragmaticky.³¹

Vojáci ČSLA se před rokem 1989 neustále připravovali na boj proti západnímu nepříteli. Jelikož k válce mezi Západem a Východem nedošlo, nemusel žádný československý voják řešit dilema, zda bude riskovat své zdraví a život. Zpětně ovšem tehdejší vojáci občas říkají, že by šli i v předrevolučním období bránit svou zemi, a všudypřítomnou ideologii pomíjejí. A je to dosti pravděpodobné, neboť válečná situace vyhrocuje opozici „my vs. oni“, a kdo nechce patřit mezi „my“, je brán jako zrádce.

Václav Havel v esejí *Moc bezmocných* z roku 1978 velmi trefně a plasticky analyzoval normalizační totalitní systém.³² Snad lze na základě jeho dobového pozorování říci, že armáda byla nejen praktickým nástrojem moci, ale ve svém fungování i jejím bytostným vyjádřením. V esejí psal o „diktátu rituálu“, který vedl k tomu, že se moc anonymizovala a člověk se téměř rozpouštěl v systému znaků nahrazujících skutečnost pseudoskutečností.³³

Chování založené na rituálu je pro armádu typické i v demokracii, což vyplývá z jejího poslání a hierarchické struktury. V armádě bez demokratické kontroly – i v její variantě na konci 80. let v Československu – byla však jakákoliv individualita zašlapána do země. Cílem bylo omezit či zcela potlačit myšlenkovou individualitu jednotlivých vojáků. Všeobjímajícím heslem se stala služba všemu lidu v čele se široce vymezenou a tím pádem zneužitelnou dělnickou třídou. V armádě indoktrinované marxisticko-leninskou ideologií byl voják nucen právě

³⁰ TOMEK, P. *Československá armáda v čase sametové revoluce*, s. 40.

³¹ HLAVÁČEK, J. „Copak je to za vojáka...“, loc. 2410.

³² HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*, 1978. Knihovna Václava Havla. ID 660.

³³ Tamtéž.

tento rys přijmout za svůj – případně si ho omlouvat tím, že kolečkem v systému jsou všichni, i jeho nadřízení i lidé mimo armádu. Tento systém, jenž ve vojenském prostředí podněcuje šikanu a další neblahé jevy, začínal už od osoby ministra národní obrany, kterým v komunistickém Československu musel být voják, neboť pouze ten je odborník. A tím, že se ze své funkce podílel na politickém životě, symbolizoval propojení armády a politiky, respektive lidu.

Jestliže se v normalizačním Československu ideály marxismu-leninismu proměnily v ritualizovaná dogmata, armáda nemohla být výjimkou – a nebylo snadné se s neblahým dědictvím této indoktrinace vyrovnat. Dokonce lze říci, že to pro armádu bylo složitější než pro zbytek společnosti. V porevoluční době totiž nebylo pro armádu a jednotlivé vojáky těžké zbavit se vnějších atributů bývalého režimu, překonat vžitý myšlenkový vzorec se ale ukázalo jako nesmírně komplikované. Neboť ne každý voják byl schopen vnímat manipulace, kterých se režim dopouštěl, a málokdo si připustil, že právě jeho mohla totalitní ideologie připravit o individualitu a proměnit v pouhé kolečko v systému.

Kontrola zbrojení a odzbrojení za studené války

Dostávám se konečně ke krásnému slovu mír. Čtyřicet let ho čtu v naší zemi na každé střeše a v každém výkladu. Čtyřicet let jsem tak jako všichni mí spoluobčané vychováván k alergii na toto krásné slovo, protože vím, co čtyřicet let znamená: mohutné a stále mohutnější armády jakožto údajnou záštitu míru.

Václav Havel, Slovo o slovu (1989)

Studená válka byla střetem, který se odehrával v řadě sfér: ekonomické, ideologické, kulturní, vědecké a technologické a v neposlední řadě vojenské. Závody ve zbrojení byly nedílnou součástí konfliktu mezi Východem a Západem. Z hlediska této knihy je podstatné podívat se na problematiku z opačného pohledu, tedy z pohledu odzbrojovacích jednání.

Již od 50. let se oba bloky – či přímo dva klíčové státy USA a SSSR – postupně a nejprve spíše opatrně pokoušely v oblasti kontroly zbrojení a odzbrojení hledat společnou řeč, čemuž otevřela cestu Stalinova smrt v roce 1953. V následujících desetiletích i přes nepřátelskou rétoriku dokázaly Západ a Východ (samozřejmě s různými výkyvy) nalézt společné zájmy. A i když to nebylo jednoduché, podařilo se uzavřít některé velmi důležité dohody.

V jednotlivých částech odzbrojovacího procesu, ať už se týkal zbraní hromadného ničení, ZHN (jaderných, JZ, chemických, CHZ, a bakteriologických [biologických] a toxinových, BTZ), či konvenčních zbraní, existovaly dvě základní roviny.³⁴ První představovaly bilaterální dohody uzavřené mezi dvěma velmocemi (USA a SSSR), druhou pak multilaterální jednání, která se konala za účasti více států: ať už na půdorysu

³⁴ K tématu srov. TŮMA, Miroslav. *Nešíření zbraní hromadného ničení, kontrola zbrojení, odzbrojení a Česká republika*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2002.

OSN, či s ním souvisejících fórech, jako byla ženevská Konference o odzbrojení (Conference on Disarmament, CD) a její předchůdci (ženevské výbory). Další jednání se odehrávala v rámci tzv. helsinského procesu, jenž byl v této oblasti obzvlášť důležitý. Obě roviny se však zároveň často prolínaly, neboť velmocenská jednání mezi USA a SSSR se promítala do toho, jak velkého pokroku bylo možné dosáhnout v OSN a na dalších fórech. Měla také vliv na postoje ostatních států ve světě.

OSN po druhé světové válce apelovala, aby členské státy odstranily všechny zbraně hromadného ničení. Tehdy však tato výzva nenalezla hlubší odezvu. Na počátku 60. let si Spojené státy a Sovětský svaz postupně začaly uvědomovat nezbytnost vzájemné komunikace – nutné to bylo zejména v oblasti jaderných zbraní. Přispěla k tomu tzv. druhá berlínská krize, která přinesla v roce 1961 stavbu berlínské zdi, a následující rok krize karibská (kubánská raketová), na jejímž počátku stálo rozmístění sovětských řízených střel s jadernými hlavicemi na Kubu. Zejména druhá událost přinesla zvýšené napětí a reálnou možnostničujícího jaderného konfliktu. Po dosažení kompromisního řešení byla v roce 1963 podepsána dohoda o zřízení horké linky mezi Washingtonem a Moskvou, což však byl z hlediska vzájemné komunikace obou stran jen první krok. Ve stejném roce byla také podepsána Smlouva o částečném zákazu jaderných zkoušek (Partial Test-Ban Treaty – Treaty Banning Nuclear Tests in the Atmosphere, in Outer Space and Under Water, PTBT), která zakazovala nukleární testy v atmosféře, ve vesmíru a pod vodou, nikoliv však zkoušky podzemní.

Pod patronátem OSN se v Ženevě podařilo rozvinout předchozí jednání o odzbrojení, která se obecně týkala zvyšování důvěry mezi bloky a jaderné problematiky. USA i Sovětský svaz měly zájem na tom, aby ženevská jednání přinesla výsledky. A to se podařilo, když byla v Moskvě 1. července 1968 podepsána Smlouva o nešíření jaderných zbraní (Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, NPT) – signatářskými státy byly postupně USA, SSSR a dalších více než padesát zemí. Smlouva vstoupila v platnost v roce 1970 a měla několik pilířů. Země bez jaderných zbraní se zavázaly, že si je nevyrobí nebo je nezískají od někoho jiného. Signatářské státy se podle článku VI. zavazovaly, že budou pracovat na efektivní kontrole i odzbrojení. Počítalo se také s mírovým využitím jaderné energie. Samotná smlouva NPT však neměla odzbrojovací charakter.³⁵

Z dlouhodobého hlediska se podařilo zabránit rapidnímu nárůstu počtu zemí vlastnících jaderné zbraně.³⁶ Byla tak především touto smlouvou vymezena základní pravidla hry, o což se mezinárodní společenství pokoušelo již od doby, kdy se nukleární zbraně staly faktorem světové politiky a hrozilo, že přinesou válečný střet s mimořádně ničivými dopady. Výhodné to bylo pro obě hlavní mocnosti i další státy, které disponovaly jadernými zbraněmi. Stále však šlo jen o první krok.

Pokud jde o další zbraně hromadného ničení, již od konce 19. století se objevovaly snahy o zákaz chemických a biologických zbraní. Po první světové válce, kdy je válčící strany masivně používaly, byl 17. června 1925 podepsán tzv. Ženevský protokol (Úmluva o zákazu použití plynů a bakteriologických zbraní ve válce), který představoval první výrazný pokus o omezení těchto zbraní.

U chemických zbraní se naděje na dohodu po druhé světové válce začala rýsovat postupně. Otázka zákazu chemických a biologických zbraní byla od roku 1968 projednávána v rámci Výboru osmnácti zemí pro odzbrojení, jenž fungoval jako platforma OSN. Jako praktické se následně ukázalo oddělení problematiky biologických a chemických zbraní. Již 10. dubna 1972 byla v Londýně, Moskvě a ve Washingtonu podepsána Úmluva o zákazu vývoje, výroby a hromadění zásob bakteriologických (biologických) a toxinových zbraní a o jejich zničení (Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction, BTWC). V platnost vstoupila o tři roky později.³⁷ Následně se pozornost soustředila na vypracování úmluvy o zákazu chemických zbraní.³⁸

³⁵ Mezi další nedostatky patřilo, že smlouva neměla institucionální rámec, absentoval v ní vynucovací režim a i článek VI. byl formulován vágně, když pro jaderné země nestanovoval časový rámec.

³⁶ ZAVĚŠICKÝ, Jan. Smlouva o nešíření jaderných zbraní (NPT). In: KOLESÁR, Peter; KUCHYŇKOVÁ, Petra a SUCHÝ, Petr (ed.). *Vývoj a výsledky procesů kontroly zbrojení a odzbrojování: marnost nad marností?* Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2005, s. 135.

³⁷ STŘEDA, Ladislav. Chemické odzbrojení a Česká republika. *Mezinárodní vztahy*. 1999, roč. 34, č. 2, s. 33.

³⁸ Tamtéž, s. 32–52; Österreichisches Staatsarchiv/Archiv der Republik (ÖStA/AdR), Pol 1988, k. 9, 35.18. 01, Besuch des csl. AM Johannes in Österreich (4. – 6. 12. 1988); Delegationsgespräch mit VK Mock (5. 12.), Zusammenfassende Information, 6. 12. 1988.

V 70. letech se mnohovrstevnatý proces snižování napětí mezi bloky (détente) a kontroly zbrojení rozběhl naplno. Jeho jednotlivé části byly spolu minimálně nepřímo propojené. Šlo o naléhavý problém, neboť obě mocnosti nadále po technické stránce rozvíjely možnosti jaderných zbraní, které ze všech zbraní hromadného ničení oprávněně budily největší hrůzu. V případě Sovětského svazu se jednalo o rozmísťování ze země odpalovaných mezikontinentálních raket. V roce 1977 zase Američané otestovali neutronovou bombu, která měla ničit vše živé v okolí, nikoliv však infrastrukturu. Tím dávali najevo svou obavu z použití taktických jaderných zbraní určených k nasazení na bojišti, chtěli tak zabránit velké jaderné eskalaci. Šlo vlastně o hledání nové bojové doktríny usilující o střední cestu mezi konvenčním způsobem boje a nasazením taktických jaderných zbraní.³⁹ Různé nové technologie, které se v této době objevily, Západ utvrdily, že jadernou válku nelze vyhrát, protože by vedla ke vzájemnému zničení.

Již v roce 1967 měly USA v Evropě sedm tisíc jaderných zbraní. Navíc stále hrozilo, že k jejich použití může dojít omylem například v důsledku technické závady či lidského opomenutí, což se týkalo zejména ponorek, se kterými bylo těžké udržovat stále funkční komunikační spojení.⁴⁰ Fakt, že se obě strany nebyly schopné ubránit prvnímu útoku, znamenal, že se jaderné zbraně měnily z nástroje boje spíše v odstrašující argument, který měl zabránit samotnému vypuknutí války.⁴¹ Princip vzájemného zaručeného zničení (Mutually Assured Destruction, MAD) jako varování před jadernou zkázou byl zformulovaný v 60. letech v USA. Výrazně se na jeho vzniku podílel ministr obrany Robert McNamara. Pro Západ jaderný arzenál představoval štít proti východní konvenční převaze.

I Sovětský svaz si však rizika jaderné války uvědomoval. Důkazem bylo, že spolu s USA vyjednával o omezení strategických jaderných zbraní (Strategic Arms Limitation Talks, SALT), což vyústilo v podpis smlouvy 26. května 1972 v Moskvě. Další současně uzavřená smlouva se týkala omezení systémů protiraketové obrany (Anti-Ballistic Missile Treaty, ABM), což v koncepci vzájemného zaručeného zničení znamenalo, že dvě velmoci nemohly riskovat provedení prvního úderu. Následovala

³⁹ BLACK, Jeremy. *The Cold War: A Military History*. London: Bloomsbury Academic, 2015, s. 149.

⁴⁰ Tamtéž., s. 147, 148, 149.

⁴¹ LUDVÍK, Jan. ABM a SALT I: Bezpečnostní dilema, kooperace a racionální volba. *Vojenské rozhledy*. 2009, roč. 18 (50), č. 3, s. 73–77.

by totiž drtivá odvěta.⁴² Smlouva ABM mohla vzniknout i proto, že proti raketám s více samostatně naváděnými jadernými hlavicemi (Multiple Independently Targetable Reentry Vehicle, MIRV) nebyla k dispozici efektivní obrana. Dne 18. června 1979 byla podepsána smlouva SALT II, která stanovovala maximální počet hlavic, USA ji však na protest proti sovětské invazi do Afghánistánu v roce 1979 neratifikovaly.

Jednání v ženevských výborech pokračovala až do konce 70. let, kdy byla (ve své původní podobě) založena Konference o odzbrojení rezolucí 1. zvláštního zasedání Valného shromáždění OSN. Její název se ještě měnil, již se však ustavila jako jedinečné multilaterální fórum pro odzbrojovací problematiku.

Strach z války na Východě i Západě se netýkal jen fatálních důsledků případného jaderného konfliktu, ale vycházel rovněž z jistoty, že i globální konflikt vedený konvenčními zbraněmi – tedy tradiční vojenskou technikou, jako byly tanky, obrněná vozidla, letadla, vrtulníky a tak podobně – by byl mimořádně ničivý a jeho dopad na obyvatelstvo na obou stranách by byl hrozný.⁴³ Motivací Východu pro jednání s druhou stranou byla nadto jeho slabost, včetně narůstajících ekonomických problémů. Oproti Západu si sice postupně během studené války v konvenčních zbraních početně vybudoval značnou převahu, kvalitou zbraní však začal od 70. let zaostávat.⁴⁴ Státy Varšavské smlouvy i proto opakovaly propagandistické výzvy, kterými samy sebe před mezinárodní veřejností chtěly představit jako mírotvorce.

Za jeden z hlavních vrcholů politiky détente lze označit Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE) v Helsinkách v roce 1975. Šlo o výsledek jednání, která započala již 3. července 1973. Helsinská jednání přinesla nejen zvýšení důvěry mezi bloky, zároveň také obsahovala nový závazek dopředu oznamovat velká vojenská cvičení (dvacet pět tisíc vojáků) alespoň dvacet jedna dní dopředu. Helsinky se staly přelomem (kupříkladu v oblasti lidských práv), s obdobím

⁴² Tůma, M. *Nešíření zbraní hromadného ničení, kontrola zbrojení, odzbrojení a Česká republika*, s. 245.

⁴³ K tématu srov. BÉKĚS, Csaba. *Studená válka, détente a sovětský blok. Vývoj koordinace zahraniční politiky v sovětském bloku (1953–1975). Soudobé dějiny*. 2011, roč. 18, č. 1–2, s. 53–85.

⁴⁴ KRÍŽ, Zdeněk. *Smlouva o konvenčních ozbrojených silách v Evropě a její význam v současném mezinárodním bezpečnostním prostředí*. In: KOLESÁR, P.; KUCHYŇKOVÁ, P. a SUCHÝ, P. *Vývoj a výsledky procesů kontroly zbrojení a odzbrojování*, s. 198.

následných schůzek v Bělehradu (1977 až 1978), v Madridu (1980 až 1983), ve Vídni (1986 až 1989) se proto pojí termín helsinský proces.

Od roku 1973 se také ve Vídni, metropoli neutrálního Rakouska, rozběhla jednání o vzájemném a vyváženém (konvenčním) snižování sil obou bloků (Mutual and Balanced Force Reductions, MBFR).⁴⁵ Za Varšavskou smlouvou se jich zúčastnily Sovětský svaz, Československo, Německá demokratická republika a Polsko, na straně NATO pak Belgie, Kanada, Spolková republika Německo, Lucembursko, USA a Velká Británie. Další státy z obou bloků měly zvláštní status a byly nepřímými účastníky jednání. Rokovat se mělo právě o snižování množství ozbrojených sil a výzbroje ve střední Evropě.⁴⁶ Sovětský svaz si od tohoto kroku spolu s dalšími jednáními v Helsinkách sliboval mezinárodní upevnění svých poválečných zisků, tedy zachování politického a teritoriálního statu quo.⁴⁷ V praktické rovině východní blok prosazoval „spravedlivé“ etapové snižování početních stavů: vždy o stejné množství výzbroje a vojáků.⁴⁸ To by Moskvě umožňovalo udržet převahu východních armád v regionu, což naopak Američané považovali za hrozbu. Západ dlouhodobě stál o snížení nákladů na udržování svých sil a přál si dosažení parity, což znamenalo, že by měl SSSR odstranit více zbraní. Obě strany také věděly, že Východ technologicky zaostává.⁴⁹ Jednání v následujících letech nebyla příliš produktivní. Delegáti se pravidelně setkávali ve vídeňském Hofburgu, přičemž se neustále potvrzovaly rozdílné přístupy k odzbrojení.⁵⁰

⁴⁵ *Mutual Force Reductions*. Online. In: The New York Times. 24. 5. 1970. Dostupné z: <https://www.nytimes.com/1970/05/24/archives/mutual-force-reductions.html?searchResultPosition=1>. [cit. 2024-05-04].

⁴⁶ Vojský ústřední archiv – Vojský historický archiv (VÚA–VHA), fond (f.) Federální ministerstvo národní obrany / Kancelář ministra (FMNO/KM)1990, karton (k.) 9, číslo jednací (čj.) 010.516/89, Informacia o priebehu a výsledkoch videnských rokování o vzájemnom znížení ozbrojených sil a výzbroje v strednej Európe za obdobie 1973–1989, příloha I, 13. 3. 1989; ÖStA/AdR, Pol 1988, k. 9, 35.18. 01, Neue Aspekte der Sicherheits- und Abrüstungspolitik als Folge des Führungswechsels (1985) in der Sowjetunion, 21. 11. 1988.

⁴⁷ GOLDBLAT, Jozef. *Arms Control: The New Guide to Negotiations and Agreements*. London: Sage Publications, 2002, s. 221.

⁴⁸ KRÍŽ, Z. Smlouva o konvenčních ozbrojených silách v Evropě a její význam v současném mezinárodním bezpečnostním prostředí, s. 200.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ HOFMANN, Paul. *In Vienna, East-West Once-a-Week Talks on Reduction of Forces Still Drag Along After More Than 3 Years*. Online. In: The New York Times. 5. 12. 1976. Dostupné z: <https://www.nytimes.com/1976/12/05/archives/in-vienna-eastwest-onceaweek-talks-on-reduction-of-forces-still.html?searchResultPosition=10>. [cit. 2024-04-04].

I přes celkově pozitivní vývoj končila 70. léta zhoršením vztahů mezi bloky a hlavními velmocemi. Způsobené to bylo mimo jiné již zmíněnou sovětskou invazí do Afghánistánu, která ve výsledku oslabilala i helsinský proces. Navíc od roku 1976 začal Sovětský svaz na svém území rozmisťovat nové raketové komplety RSD-10 Pioněr (kód NATO SS-20 Sabre), které mohly zasáhnout celé území západní Evropy, byly přesnější a každá raketa měla tři samostatně naváděné hlavice (MIRV).

Na mimořádném zasedání Atlantické rady 12. prosince 1979 přijali ministři zahraničí a obrany států NATO tzv. dvojí rozhodnutí. Na jedné straně měly být modernizovány bojové jaderné síly, včetně rozmístění řízených střel s plochou dráhou letu BGM-109G Gryphon (Tomahawk) a řízených střel středního doletu MGM-31 Pershing II v Evropě. Na druhé straně pak NATO usilovalo o jednání o kontrole zbrojení se SSSR, které mělo v případě úspěšného završení anulovat rozhodnutí o umístění zmíněných střel středního doletu. Klíčové z pohledu Západu bylo mít k dispozici nejen účinnou obranu proti hrozící jaderné převaze protivníka, ale i prostředky na jeho odstrašení. Východní blok vnímal tzv. dvojí rozhodnutí NATO negativně.⁵¹ Státy Varšavské smlouvy se nechtěly mimo jiné vzdát současného rozložení sil a své převahy v počtu pozemních sil a tanků.⁵² To jim však nebránilo v tom, aby propagandisticky vyzývaly ke snížení výzbroje.

Když se americkým prezidentem stal republikán Ronald Reagan, tak změnil nejen rétoriku, když SSSR nazval říší zla, ale pustil se s ním také do závodů ve zbrojení. V březnu 1983 oznámil zahájení projektu Strategické obranné iniciativy (Strategic Defense Initiative, SDI), přezdívané také Hvězdné války (Star Wars), který měl zajistit americkou dominanci ve vesmíru a být prostředkem pro zničení sovětských satelitů a raket.⁵³ Od začátku však bylo nejasné, jestli technologie může fungovat i vzhledem k sovětským možnostem zničit americké protirakety. Západ se obával rozmístění sovětských raket SS-20 v Evropě. (Na československém území tyto cíleně utajované rakety nikdy rozmístěné nebyly.) Vzhledem k jejich doletu pět tisíc kilometrů mohly i z odpalovacích zařízení na území asijské části SSSR zasáhnout cíle po celé Evropě, což

⁵¹ Ke vztahům Východu a Západu srov. ÖStA/AdR, Pol 1988, k. 9, 35.18. 01, Wiener KSZE – Folgetreffen Gesprächsnotizen, 22. 11. 1988.

⁵² KRÍŽ, Z. Smlouva o konvenčních ozbrojených silách v Evropě, s. 200.

⁵³ Reagan chtěl princip vzájemného zaručeného zničení (MAD) překonat.

také hrálo roli ve vzájemných jednáních. Západ proto hodnotil sovětské návrhy stáhnout SS-20 z evropského území SSSR jako nedostatečné.

V březnu 1985 se Michail Gorbačov stal nejen generálním tajemníkem ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS), ale také nepsaným vůdcem celého východního bloku. Svou aktivitou rozhýbal rozhovory s USA, na což musel Reagan reagovat. Společně tak mohli vést dialog o řadě témat, včetně odzbrojování. Motivací východního bloku byly jeho ekonomické a společenské problémy. Pro obě strany bylo výhodné zvýšit intenzitu helsinského procesu.

Stejně jako v předchozím období to však neznamenalo, že by Američané přerušili modernizaci svého zbrojního arzenálu. V 80. letech USA nezlepšovaly pouze jaderné, ale i konvenční zbraně. I v této výzbroji připravily technické novinky, jejichž schopnostem velmi důvěřovaly. Mezi nové stroje postupně zaváděné do výzbroje od přelomu 70. a 80. let patřily vrtulníky Blackhawk, Apache, tank M1A1 Abrams či bojové vozidlo Bradley.⁵⁴ Východ těmto novinkám a jejich schopnostem mohl čelit jedině vyšším počtem své techniky. Právě zaostávání v modernizaci výzbroje bylo pro východní státy dalším důvodem, proč vést rozhovory zaměřené na kontrolu zbrojení. Východ byl ze strachu ze západních modernizací také připraven srovnat vojenské doktríny členských států obou bloků nebo prosazovat bezjaderné zóny či pásma bez chemických zbraní.⁵⁵

Východní státy měly velký zájem se nadále aktivně účastnit helsinského procesu. Jednání ve formátu MBFR skončilo 2. února 1989, neboť ho v podstatě nahradilo další vídeňské jednání o konvenčních ozbrojených silách. Dlouhá jednání v letech 1973 až 1989 významnější posun nepřinesla. Až v roce 1989 začala vyjednávání o konvenčním odzbrojení přinášet výsledky, což bylo dané mimo jiné Gorbačovovou ochotou k ústupkům.

Jedním z nejviditelnějších výsledků vstřícnější komunikace mezi Washingtonem a Moskvou byla Smlouva o eliminaci řízených střel středního a kratšího doletu (dosahu) – (Treaty Between The United States Of America And The Union Of Soviet Socialist Republics On The

⁵⁴ BLACK, J. *The Cold War*, s. 175.

⁵⁵ VÚA–VHA, f. MNO/KM 1989, k. 9, čj. 0061033/2c–84, Snížení výdajů na obranu v letech 1989–1990 a způsob využití uvolněných prostředků, 24. 4. 1989.

Elimination Of Their Intermediate-Range And Shorter-Range Missiles, INF), podepsaná Gorbačovem a Reaganem ve Washingtonu 8. prosince 1987.⁵⁶ Týkala se likvidace balistických řízených střel/raket (především sovětských SS-20 a amerických Pershing II) a řízených střel s plochou dráhou letu odpalovaných ze země (pět set až pět tisíc pět set kilometrů) s jadernou či konvenční hlavicí. Zákaz se týkal výroby, vlastnění a provádění letových zkoušek uvedených raketových nosičů a odpalovacích zařízení s výjimkou výzkumu a vývoje.⁵⁷ Likvidace se nevztahovala na řídicí systémy. Obě mocnosti vstoupily do transparentní éry, která mimo jiné zahrnovala výměnu informací či inspekce na místě. Následně se začalo uvažovat o možnosti snížit soupeření v oblasti taktických jaderných zbraní (TJZ) s doletem do pěti set kilometrů.⁵⁸

Pokud jde o Východ, jeho plány na budování mezinárodního míru a bezpečnosti měly nejednou především propagandistický rozměr a cílily i na západoevropskou veřejnost. Ta totiž snila o eliminaci dalších jaderných zbraní a snížení napětí. Východní blok tak mohl v 80. letech využívat toho, že jaderné zbrojení představovalo pro veřejnost citlivé téma. Již na počátku dekády se konaly protesty proti umístění raket středního a kratšího doletu (pět set až pět tisíc pět set kilometrů) ve Spolkové republice a pokračovaly i v dalších letech (symbolem byly zejména rakety Pershing II). Východ navíc mohl těžit z toho, že tyto protesty občas měly protiamerický podtext. Důležité bylo, že si Gorbačov, tedy „Gorby“, získal sympatie západní veřejnosti a stal se velice oblíbeným, neboť na rozdíl od předchozích lídrů SSSR působil přátelsky a přinášel naději na zásadní změnu k lepšímu.

Varšavská smlouva díky tomu získávala body, které jí umožňovaly pokračovat v dalších propagandistických mírových iniciativách. Vyžývala ke snížení počtu strategických útočných zbraní (strategických nosičů – mezikontinentálních balistických raket a raket odpalovaných z ponorek – a také strategických bombardérů). Dále hovořila o potřebě

⁵⁶ Dlouhodobě se také oba politici shodovali na tom, že jadernou válku není možné vyhrát a nesmí k ní vůbec dojít.

⁵⁷ TŮMA, Miroslav. *Význam ověřování a transparentnosti v jaderném kontrolně-zbrojním neproliferačním a odzbrojovacím procesu: Policy publikace*. Online. In: Ústav mezinárodních vztahů. 2020. Dostupné z: <https://www.iir.cz/vyznam-overovani-a-transparentnosti-v-jadernem-kontrolne-zbrojnim-neproliferacnim-a-odzbrojovacim-procesu>. [cit. 2024-04-04].

⁵⁸ Někdy se v zahraniční literatuře vyskytují v anglické verzi také jako short-range nuclear forces (SNF).

zabezpečení všeobecného a úplného zákazu zkoušek jaderných zbraní či o nutnosti likvidace taktických jaderných zbraní (TJZ) v Evropě. Zasedání v Sofii v březnu 1988 tak připravilo výzvu adresovanou členským státům NATO i dalším zemím KBSE, v níž byla jako klíčová označena dohoda o padesátiprocentním snížení strategických útočných zbraní.⁵⁹

Souběžně ovšem členské státy Varšavské smlouvy kritizovaly NATO, že je málo iniciativní. Dále jim také vadilo, že alianční země uvažují o modernizaci jaderných i konvenčních zbraní, což měla být jistá kompenzace za zbraně, které se budou likvidovat na základě washingtonské smlouvy.⁶⁰

Varšavská smlouva tím reagovala na diskuse, které se v NATO (zájem měli především Američané a Britové) vedly o modernizaci taktických jaderných zbraní (TJZ). Zejména ve Spolkové republice se však tato otázka stala vnitropoliticky ožehavou, neboť v opoziční sociální demokracii (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD), ale i ve vládní liberální FDP (Freie Demokratische Partei) panovaly silné protijaderné nálady. Debata však mohla ohrožovat existenci NATO. Kdyby západní Němci odmítli držení jaderných zbraní na svém území, tak by je – Američané se toho alespoň obávali – mohly následovat další státy. A kdyby v Evropě nebyly žádné jaderné zbraně, tak by v Kongresu vzrostl tlak na stažení amerických sil z Evropy.⁶¹ Američané se však dlouho domnívali, že TJZ bude nutné nikoli odstranit z Evropy, ale modernizovat.

Gorbačov se snažil západoevropské spory ohledně taktických jaderných zbraní (TJZ) využít ve svůj prospěch. Učinil tak v květnu 1989 během návštěvy amerického ministra zahraničí Jamese Bakera v Moskvě. Na tiskové konferenci po vzájemném setkání Gorbačov k překvapení Bakera i celého světa oznámil, že SSSR stáhne pět set těchto zbraňových systémů z Evropy. Podle historika Timothyho Saylea ale nezmínil, že Sověti měli tisíc čtyři sta odpalovacích zařízení v porovnání s osmdesáti osmi aliančními. Timothy Sayle se domnívá, že Gorbačovovým

⁵⁹ VÚA–VHA, f. MNO/KM 1988, k. 14, čj. 051125/b, 9. 4. 1988, Informace o zasedání výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii ve dnech 29. a 30. března 1988, příloha I, Informace o zasedání výboru ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Sofii ve dnech 29. a 30. března 1988.

⁶⁰ VÚA–VHA, f. MNO/KM, k. 7, Mezinárodní výklad s. ministra při rokování s holandským zaminírom den Broekom /21.–22. apríla 1988/, nedat.

⁶¹ SAYLE, Timothy Andrews. *Enduring Alliance: A History of NATO and the Postwar Global Order*. Ithaca, London: Cornell University Press, 2019, s. 295. Kindle.

konečným cílem bylo odstranění TJZ z Evropy, a to i s vědomím, že to posílí nesoulad uvnitř NATO.⁶² Američané si i přes celkově vstřícnou Gorbačovovu politiku uvědomovali, že nadále platí princip vyjádřený Ronaldem Reaganem o absolutní neslučitelnosti cílů obou hlavních světových velmocí. Přesto byli Američané a Britové nakonec, již v době vlády prezidenta George H. W. Bushe, nuceni západoněmeckému tlaku ustoupit. Otázka modernizace TJZ byla odložena na rok 1992.⁶³

Již v roce 1980 byla v Ženevě vytvořena speciální pracovní skupina zabývající se chemickými zbraněmi. O rok později tato skupina zformovala návrh jednotlivých článků, které měla budoucí smlouva obsahovat. V roce 1982 Sověti na Valném shromáždění OSN v New Yorku předložili návrh týkající se chemických zbraní, o dva roky později je následovali Američané. Jejich návrh se stal základem pro další jednání. Od roku 1984 začala jednání na Konferenci o odzbrojení nabírat na obrátkách, byl vytvořen Výbor pro zákaz chemických zbraní s cílem vytvořit text budoucí úmluvy.⁶⁴ Impulzem k jednání byla v 80. letech také iránsko-irácká válka, kde byly chemické zbraně často využívány.

V polovině 80. let se SSSR a USA shodovaly na tom, že k problematice chemických zbraní bude nutné uzavřít dohodu. Bylo to jednodušší proto, že chemické zbraně nebyly tou zbraňovou třídou, ve které by se primárně odvíjelo soustředění mezi Západem a Východem. V roce 1987 došlo k dalšímu posunu, kdy SSSR souhlasil s tím, že na Konferenci o odzbrojení uvede přesné lokality svých zásob chemických zbraní. Souhlasil také s inspekcemi. Naopak Spojené státy přislíbily ukončit program výroby binární munice. Od 7. do 11. ledna 1989 se v Paříži uskutečnila mezinárodní konference, která se zaměřila na jednání o zákazu chemických zbraní. Mimo jiné zde zazněla výzva, aby se státy, které tak

⁶² Tamtéž; ke Gorbačovovým obavám z jaderných zbraní srov. ZUBOK, Vladislav M. *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2009, s. 309–310. Kindle

⁶³ VLK, Václav. *Jaderné zbraně ve studené válce*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, 2020, s. 143; *Excerpts From Joint Communiqué by Leaders at NATO Summit Meeting*. Online. In: The New York Times. 24. 5. 1970. Dostupné z: <https://www.nytimes.com/1989/05/31/world/excerpts-from-joint-communique-by-leaders-at-nato-summit-meeting.html>. [cit. 2024-04-05]; ASMUS, Ronald D. *The Politics of Modernizing Short-Range Nuclear Forces in West Germany*. Online. In: RAND. 1989. Dostupné z: <https://www.rand.org/pubs/reports/R3846.html>. [cit. 2024-04-06].

⁶⁴ STŘEDA, L. *Chemické odzbrojení a Česká republika*, s. 34.

ještě neučinily, připojily k Ženevskému protokolu z roku 1925. Některé státy potom skutečně své výhrady k Ženevskému protokolu odvolaly.⁶⁵

Obecně platí, že se na konci 80. let podařilo napětí mezi bloky nebývale snížit. Přispívalo k tomu i vysílání pozorovatelů z obou bloků na vojenská cvičení protistrany, které vyplývalo z příslušných článků Dokumentu stockholmské konference o opatřeních důvěry a bezpečnosti a o odzbrojení v Evropě z 19. září 1986, která byla další součástí helsinského procesu.

⁶⁵ Tamtéž.

S Gorbačovem proti „imperialistům“

Systém, ideologie a aparát vyvlastnily člověku – vládnoucímu i ovládanému – jeho svědomí, přirozený rozum a přirozenou řeč, a tím i jeho konkrétní lidství; státy se připodobňují strojům; lidé se mění ve statistické soubory voličů, producentů, konzumentů, pacientů, turistů či vojáků; dobro a zlo – jako kategorie z přirozeného světa, a tudíž přežitky minulosti – ztrácejí v politice reálný smysl; její jedinou metodou se stává účel a jedinou mírou objektivně verifikovatelný a tak říkajíc matematizovatelný úspěch. Moc je apriorně nevinná, protože nevyrůstá ze světa, v němž mají ještě slova vina a nevina nějaký obsah. Svého zatím nejdokonalejšího výrazu dosahuje tato neosobní moc v totalitních systémech.

Václav Havel, *Politika a svědomí* (1984)

Československo od vzniku NATO v roce 1949 rozvíjelo své diplomatické bilaterální vztahy s klíčovými státy Aliance v ideologických mantinelech a následovalo politiku Sovětského svazu. Období 60. let přineslo šanci na změnu, kterou však překazil vpád vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968.

V období normalizace se Československo znovu intenzivně přimklo k Moskvě. Vyplyvalo to mimo jiné z tlaku, který přinesla tzv. Brežněvova doktrína. Generální tajemník ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) Leonid Brežněv intervenci v Československu odůvodňoval ohrožením socialismu, což v jeho pojetí přinášelo právo na obranu celého bloku. Logicky to samozřejmě byla Moskva, která rozhodovala o formě zásahu. Podle Brežněva na Západě pojmenovaná doktrína se promítla i do nové smlouvy o přátelství a spolupráci mezi ČSSR a SSSR, která byla podepsaná 6. května 1970.⁶⁶ Československo

⁶⁶ LITERA, Bohuslav. *Od Stalina ke Gorbačovovi: mezinárodní postavení a politika komunistické supervelmoci 1945–1991*. Praha: Dokořán, 2019, s. 223.

se v následné etapě aktivně podílelo na upevňování sovětského vlivu ve střední Evropě a přenášelo moskevské názory a postoje i směrem na Západ. To se promítalo i do bilaterálních vztahů s USA, Británií, Francií a dalšími státy NATO, které Československo oprávněně vnímaly jako sovětský satelit. Diplomatické vztahy se západními státy tak byly v 70. a 80. let značně upozaděné.

Když se 11. března 1985 Michail Gorbačov stal generálním tajemníkem ústředního výboru KSSS, šlo o přelomovou událost. A to nejen proto, že mu bylo pouze padesát čtyři let, což bylo v té době ve vedení strany neobvyklé. Především tento rodák ze Stavropole v podhůří Kavkazu a vzděláním právník měl zájem změnit vztahy mezi Východem a Západem a také bilaterální vztahy mezi Moskvou a Washingtonem. Chtěl dosáhnout toho, že Východ přestane mít ze Západu strach, což mělo pozitivně změnit atmosféru uvnitř Varšavské smlouvy. Chtěl také zmenšit náklady na zbrojní závody, aby ulevil sovětské ekonomice.⁶⁷ V neposlední řadě začal usilovat o transformaci celého systému sovětské vlády.⁶⁸

Gorbačov v mnoha ohledech přinesl historickou změnu v domácí i zahraniční (bezpečnostní) politice SSSR. Někteří historici nicméně upozorňují, že rezignoval na tradiční sovětskou obhajobu vlastních geopolitických zájmů, což zásadně ovlivnilo střední a východní Evropu. Tím se rozešel se svými předchůdci a také s mnohými kolegy ve stranickém politbyru, konzervativci ho také varovali, že hrozí rozpad celého východního bloku.⁶⁹ Gorbačov chtěl skoncovat s politikou, kdy východoevropské státy byly závislé na Moskvě, a přál si směřovat k rovnoprávnosti ve vzájemných vztazích.⁷⁰ Nechtěl používat armádu jako mocenský nástroj.

Před jeho nástupem byla politika SSSR a celé Varšavské smlouvy zabetonovaná v pevně daných pozicích, kdy kupříkladu volání po zmrazení počtu jaderných zbraní či vojenských výdajů mělo především propagandistický charakter. Takto tyto návrhy také Západ chápal, neboť

⁶⁷ WESTAD, Odd Arne. *The Cold War: A World History*. New York: Basic Books, 2017, s. 536.

⁶⁸ TAUBMAN, William. *Gorbachev: His Life and Times*. New York: W. W. Norton & Company, 2017, loc. 12896. Kindle.

⁶⁹ ZUBOK, V. M. *A Failed Empire*, s. 309–310.

⁷⁰ Alex PRAVDA, Politika optimismu a opatrnosti. Moskva a východní Evropa na konci 80. let. Soudobé dějiny 2011, č. 1–2, s. 86–119.